

**Universiteit
Leiden**
The Netherlands

Dichtheid van het opvoedingsmilieu en waargenomen veiligheid: Een tweede vooronderzoek

Ijzendoorn, M.H. van; Tavecchio, L.W.C.; Hubbard, F.O.A.

Citation

Ijzendoorn, M. H. van, Tavecchio, L. W. C., & Hubbard, F. O. A. (1983). Dichtheid van het opvoedingsmilieu en waargenomen veiligheid: Een tweede vooronderzoek. *Kind En Adolescent*, 4(1), 45-68. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/10403>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/10403>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Dichtheid van het opvoedingsmilieu en waargenomen veiligheid

Een tweede vooronderzoek

L. W. C. Tavecchio,
M. H. van IJzendoorn en
F. O. A. Hubbard

Welke factoren in de opvoeding bepalen de kwaliteit van de gehechtheid van jonge kinderen? In dit artikel is deze vraag toegespitst op de relatie tussen de dichtheid van het opvoedingsmilieu en de mate van waargenomen veiligheid in potentieel bedreigende situaties. De dichtheid van het opvoedingsmilieu hangt onder meer samen met het aantal opvoeders, dat met het kind in relatie treedt ('kwantitatieve dichtheid'). Een dicht opvoedingsmilieu laat slechts ruimte voor één gehechtheidsrelatie van het kind; in een verbreed opvoedingsmilieu wordt het kind de gelegenheid gegeven zich aan meer dan één opvoeder te hechten. Dichtheid van het opvoedingsmilieu heeft ook een kwalitatieve dimensie, en wel de mate van protectiviteit van de opvoeder(s), die meer of minder ruimte voor nieuwe gehechtheidsrelaties kan scheppen. De bij het kind waargenomen veiligheid in potentieel bedreigende situaties wordt hier opgevat als een dimensie van het gecompliceerde construct 'attachment'. Van kinderen die zich in verschillende bedreigende situaties veilig

1. Theoretische overwegingen bij de relatie tussen dichtheid van het opvoedingsmilieu en waargenomen veiligheid

1.1. Inleiding

Het werk van Bowlby wordt gekenmerkt door een sterke verwaarlozing van de pedagogische dimensie van de gehechtheidsontwikkeling. Hoewel hij zelf niet twijfelt aan de belangrijke rol die opvoeders in deze ontwikkeling spelen (zie bijv. Bowlby, 1971, p. 408) heeft hij toch meer aandacht besteed aan de (onbeïnvloedbare) ethologische achtergronden van attachment dan aan potentieel manipuleerbare pedagogische determinanten ervan. Bowlby is zich zonder meer bewust van deze lacune in de theorie, maar excuseert zich ervoor door te wijzen op de enorme complexiteit van datgene wat een opvoeder meebrengt in een gehechtheidsrelatie met een kind (idem, p. 405). Bowlby's theorie kan daarom eerder a-pedagogisch dan anti-pedagogisch genoemd worden. Toch zijn verspreid over zijn relatief omvangrijke oeuvre de nodige interessante opmerkingen over pedagogische determinanten te vinden. Het is onze bedoeling deze opmerkingen te inventariseren, en zonodig te kritiseren. Vooral de monotrophiethese van Bowlby is daarbij van belang. We zullen deze these vervangen door onze verbredingshypothese, waarin de positieve effecten van een verbreding van het opvoedingsmilieu voor de gehechtheidsontwikkeling van jonge kinderen onderstreept worden.

1.2. Het dynamisch evenwicht tussen opvoeder en kind

Bowlby beschouwt de structuur van de vroegkinderlijke opvoedingssituatie als een dynamisch evenwicht tussen wederkerige en tegengestelde gedragspatronen bij opvoeder en kind (Bowlby, 1971, p. 288). Het gedrag van het kind wordt enerzijds gekenmerkt door het streven zich in potentieel bedreigende situaties in de nabijheid van een beschermende soortgenoot te bevinden ('nabijheid-zoeken'), anderzijds door de onbedwingbare neiging de wijdere omgeving te willen leren kennen ('exploratie'). Tussen deze twee fundamentele gedragspatronen (door Bowlby op één lijn gesteld met bijvoorbeeld de behoefte aan voeding), bestaat een delicaat evenwicht: het 'onbekende' is vaak zowel angstaanjagend en dus een stimulans tot het zoeken van nabijheid, alsook nieuwsgierigheid oproepend en dus een stimulans tot exploratie. Afhankelijk van de context slaat de balans meer naar het nabijheid zoeken door (als er geen vertrouwd gehechtheidsobject voorhanden is) of meer naar exploratie (als de beschermende soortgenoot de veilige exploratiebasis vormt). Het gedrag van de opvoeder wordt eveneens door twee mogelijkerwijze antithetische tendensen gekenmerkt. Enerzijds voelt hij zich geroepen een zodanige band met het kind aan te gaan dat hij als vertrouwde en beschermende soort-

voelen verwachten we dat ze vaker een veilige gehechtheidsrelatie zullen hebben en omgekeerd verwachten we van kinderen die zich doorgaans angstig voelen in dergelijke situaties, dat ze vaker een angstige gehechtheidsrelatie zullen hebben.

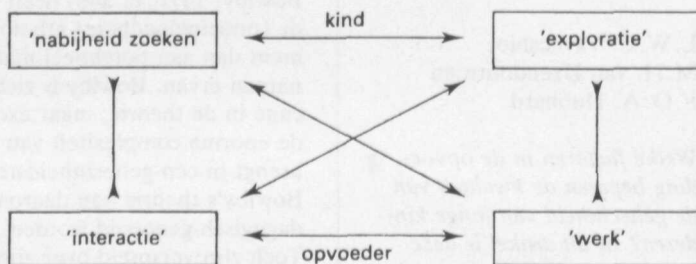
In het theoretische gedeelte van het artikel zullen we laten zien dat er goede argumenten zijn voor de vervanging van Bowlby's monotropiëthese door onze verbredingshypothese. Deze hypothese luidt dat kinderen in een meer verbreed opvoedingsmilieu zich veiliger zullen voelen in potentieel bedreigende situaties dan kinderen in een dicht opvoedingsmilieu. Het empirisch gedeelte van het artikel beoogt de verbredingshypothese wat meer aan te scherpen en aan een voorlopige toetsing te onderwerpen.

Evenals in het eerste vooronderzoek (Tavecchio & van IJzendoorn, 1982a) laat dit tweede vooronderzoek zien dat met name een in kwantitatief opzicht verbreed opvoedingsmilieu heel goed samen kan gaan met een grote mate van waargenomen veiligheid in potentieel bedreigende situaties.

Figuur 1. Dynamisch evenwicht tussen opvoeder en kind.

*Hier is het raakvlak tussen Bowlby's attachmenttheorie en Riegels dialectische ontwikkelingspsychologie (cf. Van IJzendoorn, Van der Veer en Goossens, 1981).

genoot geaccepteerd wordt ('interactie'). Mede vanwege het dwingende karakter van het nabijheidzoeken (huiten, vastklampen) zal de opvoeder zich niet graag aan de plicht onttrekken de functie van gehechtheidsobject te vervullen. Anderzijds moet de opvoeder zijn aandacht op andere aspecten van het gezinsleven (opvoeding van andere kinderen; relatie met de partner, huishouding, etc.) en van het maatschappelijk leven (werk, scholing, hobbies, etc.) richten. Deze aandacht ('werk') zou op min of meer gespannen voet met 'interactie' kunnen staan. Het dynamisch evenwicht tussen de hier genoemde gedragspatronen (kind: nabijheid-zoeken, exploratie; opvoeder: interactie, werk) is in figuur 1 afgebeeld.

Toelichting: \longleftrightarrow = antithetisch
 \rightleftarrows = reciprook

In een dergelijk evenwicht lijken conflicten bijna onvermijdelijk.* De vraag is welke evenwichtsverstoringen een negatieve invloed op de kinderlijke ontwikkeling uitoefenen, en hoe deze gecompenseerd zouden kunnen worden. Uitgangspunt van het systeem is de koppeling van nabijheid-zoeken van het kind en interactie van de opvoeder. Opvoeder en kind zullen zodanig op elkaar ingespeeld moeten raken dat de signalen over en weer begrepen worden. De opvoeder moet in staat zijn relatief ongedifferentieerde gedragingen van de baby te ontcijferen en op adequate wijze erop te antwoorden, bijvoorbeeld door knuffelen, troosten, etc. Stern (1977) heeft dit subtiele koppelingsproces uitvoerig beschreven. Een stabiele relatie met regelmatig terugkerende interactiemomenten vormt een noodzakelijke voorwaarde voor het tot stand komen van een harmonieuze koppeling. Alleen binnen een dergelijke stabiele relatie kan voldoende gelegenheid voor het leren inspelen op elkaar gevonden worden.

Dit zou de stabiliteits- of continuïteitswet van Bowlby genoemd kunnen worden. Hij formuleert deze 'wet' als volgt: 'The more stable and predictable the régime (het opvoedingsarrangement, de auteurs), the more secure a child's attachment tends to be; the more discontinuous and unpredictable the régime the more anxious his attachment' (Bowlby, 1975, p. 261). In een stabiele relatie met regelmatig terugkerende ontmoetingen wordt het gedrag van de interactiepartners voor elkaar steeds beter voorspelbaar. De opvoeder 'herkent' steeds meer zinvolle gedragingen in het aanvankelijk nog amorfe bewegen en vocaliseren van

het kind, terwijl het kind steeds vaker de ervaring heeft dat het met zijn signalen de opvoeder weet te bereiken en hem 'naar zijn hand weet te zetten'. Het koppelingsproces vergt tijd, vooral vanwege de subtiliteit ervan maar ook vanwege de relatief onderontwikkelde interactieve vaardigheden van het kind, alsmede zijn aanvankelijk onvermogen om tot mentale representaties van het interactiepatroon te komen. Overigens impliceert de stabiliteitswet van Bowlby onzes inziens niet zonder meer, dat niet meer dan één opvoeder een gehechtheidsrelatie met het kind zou kunnen opbouwen. Met andere woorden: stabiliteit impliceert niet monotropie zoals we in het vervolg nog zullen aantonen.

1.3. Evenwichtsverstoringen: overprotectie en verwaarlozing

Het in de vorige paragraaf geschetste dynamisch evenwicht tussen opvoeder en kind wordt grofweg gesproken bedreigd door een tweetal tendensen die zich in meer of minder sterke mate kunnen voordoen. Ten eerste kan de opvoeder bijvoorbeeld vanwege het wegvallen van de pool: 'werk', teveel aandacht gaan schenken aan de interactiecomponent. Er is dan sprake van 'smothering' (Bowlby) of 'overprotectie' d.w.z. dwangmatig opleggen van zorg aan het kind. De al te exclusieve aandacht voor het kind leidt ertoe dat dit onvoldoende aan exploratie van de wijdere omgeving toekomt en zich blijft fixeren op het nabijheid-zoeken. Ten tweede kan de opvoeder zich gedwongen voelen zoveel tijd aan 'werk' (andere kinderen in het gezin; betaalde arbeid; etc.) te besteden dat de interactiecomponent onvoldoende tot ontwikkeling komt. Opvoeder en kind hebben in dat geval te weinig gelegenheid om een voor beide partijen bevredigende koppeling tussen gedragspatronen tot stand te brengen. Er is dan sprake van 'maternal deprivation' (Rutter) of 'verwaarlozing'. Het kind ervaart teveel scheidingen van zijn opvoeder om nog vertrouwen in zijn toegankelijkheid in tijden van nood te kunnen koesteren. De twee evenwichtsversturende tendensen ('overprotectie' en 'verwaarlozing') zijn hiervóór vanuit kwantitatief gezichtspunt in termen van teveel of te weinig tijd besteed aan het kind beschreven. Bowlby wijst echter herhaaldelijk op meer kwalitatieve aspecten ervan. Opvoeders zijn soms op grond van hun eigen ontwikkeling en opvoeding of op grond van maatschappelijke factoren niet in staat sensitief te reageren op het kind, hoewel de tijd doorgebracht met het kind toereikend zou moeten zijn voor het opbouwen van een harmonieuze relatie. Ook wijst hij op het veelvuldig voorkomend verschijnsel dat opvoeders ongewild of opzettelijk (als vorm van straf) het kind met scheiding dreigen, bijvoorbeeld dreigen weg te lopen, het kind elders onder te brengen, of zelfmoord te plegen (bijv. Bowlby, 1975, p. 243). Dreiging met scheiding kan even desastreuze gevolgen hebben voor de gehechtheidsontwikkeling van het kind als een reële scheiding, zo veronderstelt hij. In het werk van Bowlby zijn kortom de volgende evenwichtsverstoringen met negatieve gevolgen voor de gehechtheidsontwikkeling te vinden:

- Fysieke ontoegankelijkheid van de opvoeder (separatie);
- psychische ontoegankelijkheid van de opvoeder (gebrek aan sensitiviteit);
- instabiele opvoedingsarrangementen (te veel en te kortduurende relaties met verschillende opvoeders);
- dreiging met tijdelijke of permanente ontoegankelijkheid (separatiedreiging en 'love-withdrawal' als sanctie);
- inversie van de attachmentrelatie door een angstig gehechte opvoeder (dit geldt voor het wat oudere kind dat in de rol van gehechtheidsobject wordt gedrukt);
- dwangmatige interactie van de opvoeder, die niet aansluit bij de behoeften van het kind ('compulsive care-giving', cf. Bowlby, 1979, p. 137).

Bowlby's stelling luidt dat de meest voorkomende evenwichtsverstoringen het gevolg zijn van 'verwaarlozing', van te weinig interactie tussen opvoeder en kind, en een gebrek aan stabiliteit en sensitiviteit in deze interactie. Van het gevaar van 'overprotectie', van verwenning van het kind door te veel aandacht van de kant van de opvoeders, kan volgens hem nauwelijks sprake zijn als de behoefte van het kind deze aandacht reguleert.

Overprotectie ontstaat als gevolg van een dwangmatige behoefte van de opvoeder aan het geven van meer aandacht dan het kind nodig heeft. De term 'overprotectie' zou Bowlby dan ook liever vervangen zien door 'compulsive care-giving' om daarmee duidelijk te maken dat de opvoeder en niet het kind de oorzaak van de overmaat aan aandacht en zorg is (Bowlby, 1971, p. 422). Een kind kan niet verwend worden als zijn behoefte aan interactie bepalend is voor de aandacht die het krijgt. Daarbij komt nog dat kinderen tot ongeveer drie jaar die nog niet over voldoende cognitieve vaardigheden tot interne representatie van de toegankelijkheid van de opvoeder beschikken, volgens Bowlby alleen veiligheid kunnen ontleen aan actuele, fysieke aanwezigheid van de gehechtheidspersoon (Bowlby, 1975, p. 237). Elders voegt hij hieraan toe dat 'effects of separations from mother during the early years are cumulative and... the safest dose is therefore a zero dose' (Bowlby, 1975, p. 255). Tegen deze achtergrond wordt zijn scepsis over opvang van kinderen onder drie jaar in kinderdagverblijven – hoe goed geëquipeerd dan ook – begrijpelijk. Hij schat het risico van overprotectie (in tegenstelling tot bijv. Van der Berg (1978)) erg laag in, aangezien kinderen nauwelijks verwend kunnen worden door te veel aandacht; hij meent voorts dat de genoemde leeftijdscategorie kinderen alleen door fysieke toegankelijkheid van hun gehechtheidspersoon tevreden gesteld kan worden en hij veronderstelt tenslotte dat separatie-ervaringen niet 'vergeten' worden maar integendeel cumuleren. De conclusie ligt dan voor de hand dat opvoedingssituaties waarin permanent één en dezelfde opvoeder helemaal voor het kind beschikbaar is, een ideale basis voor een veilige gehechtheidsontwikkeling vormen.

1.4. Verbreding van het opvoedingsmilieu

Ondanks de geloofwaardigheid van de hiervoor beschreven argumentatie menen wij toch een kritische kanttekening bij

de conclusie te moeten plaatsen. Hoewel Bowlby telkens weer op negatieve gevolgen van tijdelijke scheidingen tussen kind en opvoeder wijst, houdt hij te weinig rekening met het feit dat in het moderne gezin als institutie waarin de meeste kinderen worden grootgebracht, scheidingen tussen opvoeder en kind onontkoombaar zijn. Permanente fysieke toegankelijkheid is onder de huidige maatschappelijke omstandigheden bijna een fysieke onmogelijkheid in een gezin waarin meer dan één kind verzorgd moet worden, en waarin de opvoeder nog andere taken heeft te vervullen dan alleen de opvoeding van kinderen. De hulp van oppas, burens, grootouders, kennissen, en vooral ook de partner is in de meeste gezinnen onontbeerlijk. Als tijdelijke separaties onvermijdelijk zijn dan wordt vanuit het kind gezien de optimale opvoedingssituatie gevormd door min of meer stabiele relaties met meerdere opvoeders die als gehechtheidspersoon kunnen fungeren. Immers, in geval slechts één opvoeder zich als gehechtheidspersoon heeft opgeworpen is iedere separatie een zeer ingrijpend gebeuren, omdat het kind op niemand anders kan terugvallen. Bij een verbreding van het opvoedingsmilieu hoeft een scheiding van één gehechtheidspersoon nog niet te betekenen dat hier sprake is van een door het kind ervaren scheiding: een andere opvoeder is immers in principe in staat dezelfde functie als bron van veiligheid in potentieel bedreigende situaties te vervullen. Ook gedwongen permanente scheidingen tussen opvoeder en kind (bijv. vanwege overlijden, echtscheiding) kunnen in een verbreed opvoedingsmilieu beter verwerkt worden. In zijn meest recente boek 'Loss' geeft Bowlby zelf op basis van rijk geschakeerd klinisch materiaal aan dat een jong kind onder de volgende drie voorwaarden in staat is het verlies van een gehechtheidspersoon constructief te verwerken: ten eerste moet voorafgaand aan de scheiding een veilige gehechtheidsrelatie hebben bestaan; ten tweede moet het kind ook al is het zeer jong, snel en precies geïnformeerd worden over de fatale gebeurtenis; ten derde moet het in de nabijheid van een vertrouwde persoon kunnen verkeren, die het de zekerheid van een stabiele relatie kan geven (Bowlby, 1980, p. 276).

Voorafgaand aan de laatste voorwaarde, de aanwezigheid van een (gehechtheids-)persoon bij wie het kind weer enige veiligheid en vertrouwen kan vinden, is in dit verband van belang. In een opvoedingsmilieu waarin slechts één gehechtheidspersoon intensief met het kind omgaat, is een onverhoopte tijdelijke of permanente separatie gezien deze laatste voorwaarde nauwelijks goed te verwerken. In een verbreed opvoedingsmilieu daarentegen wordt de continuïteit van het opvoedingsarrangement beter gegarandeerd, en dat is precies wat een kind juist bij zo'n fatale gebeurtenis nodig heeft.

Daarbij komt nog dat een verbreed opvoedingsmilieu een verrijking van de ervaringswereld van het kind zou kunnen betekenen: iedere gehechtheidsrelatie is qua vorm en inhoud toch weer enigszins verschillend, zo blijkt bijvoorbeeld uit onderzoek naar de rol van de vader in de gehechtheidsontwikkeling (Vergeer en Van IJzendoorn, 1981), en het kind leert hierdoor eerder zijn gedrag op subtiele wijze af te stemmen op dat van de betreffende interactiepartner. Een voordeel is bovendien

nog dat bepaalde eenzijdigheden in een relatie tussen kind en opvoeder door andere opvoeders gecompenseerd kunnen worden. Zo zijn er opvoeders die eerder geneigd zijn distale dan proximale interactie te beginnen, hoewel het kind toch ook erg veel behoefte aan het intensief lichamenlijk contact kan hebben. In een verbreed opvoedingsmilieu is de kans groter dat aan deze behoefte door andere opvoeders voldaan kan worden. Ook de mogelijkheid van 'smothering', van al te intensieve betrokkenheid van een opvoeder op het kind wordt dan kleiner. Een 'overprotectieve' opvoeder zal gedwongen worden het kind regelmatig 'af te staan' aan anderen en zo wellicht eerder gecorrigeerd worden.

Een verbreding van het opvoedingsmilieu vermindert dus niet alleen de kans dat tijdelijke of permanente scheidingen blijvende schade aanrichten, maar zou ook een verrijking van de ervaringswereld van het kind kunnen betekenen en de mogelijkheden tot compensatie van eenzijdigheden in de relatie van het kind met zijn opvoeders kunnen verruimen. Dit alles natuurlijk wel op voorwaarde dat de vereiste stabiliteit voorhanden blijft ook al is er sprake van een groter aantal gehechtheidsrelaties. In een verbreed opvoedingsmilieu zal iedere opvoeder zeer regelmatig moeten kunnen interacteren met het kind, om zich de sensitieve responsiviteit (Ainsworth et al., 1978) die noodzakelijk is voor de vorming van een veilige gehechtheid, te kunnen verwerven. Vanuit het kind gezien moet de regelmaat de voorspelbaarheid van de situaties waarin het verkeert garanderen. Het lijkt ons niet juist te veronderstellen dat de stabiliteitswet van Bowlby alleen voor opvoedingsarrangementen geldt waarin het kind slechts één gehechtheidsrelatie is aangegaan. Wij vermoeden dat ook in verbrede opvoedingsmilieus waarin van multiple attachments sprake is, de nodige stabiliteit aanwezig kan zijn, althans wanneer de verbreding binnen bepaalde hierna nog te bespreken grenzen blijft.

Een belangrijk voordeel van een verbreed opvoedingsmilieu voor de opvoeders tenslotte is, dat zij meer tijd en aandacht aan de component 'werk' kunnen besteden zonder het gevoel te hoeven hebben dat hiermee de gehechtheidsrelatie met het kind tekort wordt gedaan. Onderzoek binnen de attachmenttheorie heeft immers duidelijk gemaakt dat bij een zeker kwantitatief minimum aan interactietijd de gehechtheidsrelatie vooral bepaald wordt door de kwaliteit van de interacties (vgl. Van IJzendoorn, 1979). Daarbij komt nog dat in een verbreed opvoedingsmilieu de tijdelijke afwezige opvoeder (bijvoorbeeld de buitenshuis werkende moeder) de zekerheid heeft dat zijn kind door mensen wordt opgevangen, met wie het een goede gehechtheidsrelatie heeft. De mogelijk negatieve effecten van 'schuldgevoelens' van buitenshuis werkende opvoeders op opvoeding en 'werk' kunnen in een dergelijk arrangement tot een minimum beperkt blijven (cf. Goossens, 1982).

Onze hypothese luidt daarom, dat negatieve verstoringen van het evenwicht in het hiervoor beschreven bowlbyaanse model van een opvoedingssituatie effectief bestreden kunnen worden in een verbreed opvoedingsmilieu. Verwaarlozings- nog overprotectiedensens krijgen dan erg veel kans zich te manifesteren. De gevolgen van tijdelijke of permanente separaties van

een opvoeder kunnen constructief verwerkt worden doordat andere gehechtheidspersonen voor veiligheid en vertrouwen kunnen zorgen. Een verbreed opvoedingsmilieu hoeft voor het kind geen stabiel en onvoorspelbaar milieu te zijn.

1.5. De monotropiethese

Deze verbredingshypothese is gebaseerd op de veronderstellingen dat vermeerdering van het aantal gehechtheidsrelaties (binnen zekere grenzen, zie 1.6.) geen negatieve gevolgen voor de kwaliteit van deze relaties behoeft te hebben, en dat de verschillende gehechtheidsrelaties dezelfde functie van bron van veiligheid in potentieel bedreigende situaties kunnen vervullen. De monotropiethese van Bowlby echter staat in zekere zin haaks op deze veronderstelling. Deze stelling luidt namelijk, dat 'there is a strong bias for attachment behaviour to become directed mainly towards one particular person...' (Bowlby, 1971, p. 368). Bowlby koppelt aan deze monotropiethese het onderscheid tussen 'principal' en 'subsidiary' gehechtheidspersonen: het kind zou personen met wie het een gehechtheidsrelatie opbouwt, in een hiërarchie plaatsen aan de top waarvan zich slechts één gehechtheidspersoon bevindt, die vooral in min of meer extreem angstige situaties voor voldoende vertrouwen, zekerheid en veiligheid zal kunnen zorgen. De monotropiethese mag dus niet zo worden geïnterpreteerd, dat het kind slechts met één enkele opvoeder een 'echte' gehechtheidsrelatie zou kunnen vormen, zoals zelfs Smith (1980) nog lijkt te doen. Bowlby erkent wel degelijk het verschijnsel van de multiple attachments. Hij ontkent echter dat in principe meerdere opvoeders dezelfde functie als gehechtheidspersoon zouden kunnen vervullen, en brengt een duidelijke hiërarchie in attachments aan. Maar ook deze meer liberale interpretatie van de monotropiethese ondergraaft de hiervoor genoemde veronderstelling achter de verbredingshypothese, die uitgaat van de mogelijkheid dat verschillende opvoeders een gelijkwaardige rol als gehechtheidspersoon kunnen vervullen. Het bewijsmateriaal dat Bowlby voor zijn monotropiethese aanvoert, is echter uiterst miniem; hij beroept zich slechts op twee veldonderzoekingen uit de zestiger jaren, namelijk de studie van Schaffer en Emerson (1964) in Schotland en het onderzoek van Ainsworth in Oeganda (1967). In beide onderzoekingen werden echter op z'n minst dubieuze indicatoren van gehechtheid gebruikt, althans gezien vanuit de operationalisatiediscussie in de zeventiger jaren (Van IJzendoorn, 1979). Zo gebruikten Schaffer en Emerson sterkte van protest bij vertrek van de gehechtheidspersoon als indicatie van de sterkte van de band. Het belangrijkste meetinstrument van attachment, de 'Strange Situation', is echter vooral gebaseerd op observatie van gedrag van kinderen bij terugkeer van de gehechtheidspersoon na een paar minuten afwezigheid in een stressvolle situatie. Verder is de idee van bepaling van sterkte of intensiteit van gehechtheid op zich al merkwaardig binnen het attachmentparadigma, waarin uitsluitend over *attachmentkwaliteiten* wordt gesproken. Het begrip 'sterkte van de band' hoort eerder thuis in een leertheoretisch paradigma zoals elders werd uiteengezet (Van IJzen-

doorn et al., 1982, hoofdstuk 6). Ook Bowlby heeft nogal veel kritiek op de twee onderzoeken, maar dat kan hem er niet van weerhouden met grote stelligheid over de monotropiethese te spreken. Toch is het onzes inziens onmogelijk de monotropiethese binnen het attachmentparadigma te verdedigen door te wijzen op een hiërarchie van sterktes of intensiteiten van de gehechtheid, zoals bijvoorbeeld Rutter (1979, p. 286) denkt te kunnen doen. Nogmaals, binnen het attachmentparadigma wordt uitsluitend over gehechtheidskwaliteiten, niet over sterkte van de binding gesproken.

De monotropiethese wordt ook wel verdedigd door te wijzen op de verschillende functies die de verschillende gehechtheidsrelaties van het kind vervullen. Deze verdediging loopt echter stuk op de functionele definitie van gehechtheid: van (veilige) gehechtheid is sprake als de relatie de functie vervult van angst-reductor in vreemde angstaanjagende situaties en van een veilige exploratiebasis. Vervult een relatie deze functie niet dan is het géén (veilige) gehechtheidsrelatie, zelfs niet alleen maar een subsidiaire gehechtheidsrelatie. Daarbij komt nog dat het voorhanden empirisch materiaal de monotropiethese m.b.t. functieverschillen volstrekt ondergraaft. Zo heeft onderzoek naar gehechtheidsrelaties van kinderen met vaders uitgewezen dat deze dezelfde functies kunnen vervullen als de gehechtheidsrelatie met de moeder (zie ook Rutter, 1979, p. 286). Dat in bepaalde (stressvolle) situaties het kind wellicht eerder zijn toevlucht zoekt bij één van de voorhanden gehechtheidspersonen, is geen monotropiebewijs, omdat het kind de keuze heeft en deze keuze wellicht op grond van 'toevalligheden' maakt (bij onweer wordt moeder gezocht, omdat zij zichzelf bijv. in een dergelijke situatie veiliger voelt – en daarom meer vertrouwen uitstraalt – dan de vader). Alleen als het kind in een dergelijke situatie bij afwezigheid van de moeder geen toenadering tot de vader zou zoeken, hoewel het dat in andere minder stressvolle omstandigheden wél zou hebben gedaan, kan gesteld worden dat het met de vader een subsidiaire gehechtheidsrelatie heeft. Een dergelijk onderzoeksresultaat is echter tot nog toe niet voorgelegd en zou ook erg contra-intuïtief zijn. Ervaringen met jonge kinderen wijzen in een andere richting.

Hiermee komt het fundament onder de monotropiethese te vervallen. We kunnen daarom blijven vasthouden aan ons uitgangspunt dat jonge kinderen een kwalitatief gelijkwaardige gehechtheidsrelatie met meerdere opvoeders kunnen vormen, en dat daarmee een verbreding van het opvoedingsmilieu mogelijk en in zekere zin zelfs gewenst is.

1.6. Grenzen van een verbreding van het opvoedingsmilieu

We hebben daarbij wel als voorwaarde gesteld dat een verbreed opvoedingsmilieu voldoende stabiel en voorspelbaar zou blijven voor het kind. Het is niet aannemelijk, dat een éénjarig kind erg veel gelijkwaardige gehechtheidsrelaties kan aangaan, gezien het feit dat het proces van inspelen op elkaar iedere keer weer de nodige tijd in beslag zou nemen. Waar de grenzen ergens liggen is moeilijk te bepalen, mede gezien het

feit dat dit nogal sterk van leeftijd, cognitieve vaardigheden etc. afhankelijk zou kunnen zijn. Zo komt Smith (1980) mede op basis van een literatuuronderzoek naar cultureel-antropologische gegevens hieromtrent tot de weinig verhelderende conclusie dat 'shared care amongst some 20 to 80 caretakers... seemed to make it difficult for children to make attachment relationships...' (p. 380). Resultaten van onderzoek naar de rol van de vader in de gehechtheidsontwikkeling (Vergeer en Van IJzendoorn, 1981) en naar de invloed van crèche en kinderdagverblijven op attachment (zie bijvoorbeeld Kagan et al., 1978) wijzen in de richting van minimaal 3 opvoeders die probleemloos een gehechtheidsrelatie met het kind kunnen vormen. Onderzoek naar bijvoorbeeld commune-opvoeding zou meer licht op de bovengrens in de verbreding van het opvoedingsmilieu kunnen werpen.

2. Empirisch onderzoek naar de relatie tussen dichtheid van het opvoedingsmilieu en Waargenomen Veiligheid*

2.1. Onderzoeksvragen

In het Leidse onderzoeksproject 'Vroegkinderlijke Opvoeding', waarvan het hier gerapporteerde vooronderzoek deel uitmaakt, proberen we tot verscherping en toetsing van genoemde verbredingshypothese te komen. In aansluiting op het eerste vooronderzoek (Tavecchio en Van IJzendoorn, 1982a) is gepoogd met behulp van een vragenlijst voorgelegd aan de opvoeder(s) bepaalde 'attachment-relevante' gedragskenmerken van het kind in de alledaagse leefsituatie op het spoor te komen. Hierbij hebben wij ons geconcentreerd op één aspect, namelijk de *mate waarin het kind zich veilig voelt in min of meer vreemde, potentieel bedreigende situaties*. De antwoorden van de moeders op een aantal vragen betreffende het gedrag van het kind in deze situaties (zie verder 2.2.) resulteren in een score op de schaal 'Waargenomen Veiligheid' (vgl. de noot op deze pagina). Met betrekking tot waargenomen veiligheid hebben we geprobeerd o.a. op de volgende vragen een voorlopig antwoord te formuleren:

1. Hangt het bezoeken van een crèche, peuterspeelzaal, gastgezin, grootouders etc. samen met de bij het kind waargenomen veiligheid in potentieel bedreigende situaties?
2. Bestaat er samenhang tussen het aantal kortdurende scheidingservaringen, zoals een paar dagen elders logeren, en de bij het kind waargenomen veiligheid?
3. Hangt het buitenshuis werken van de moeder samen met de bij het kind waargenomen veiligheid?
4. Is er een samenhang tussen de mate waarin de vader als 'verbreder' van het opvoedingsmilieu naar voren treedt en waargenomen veiligheid?
5. Is er een samenhang tussen de mate van protectieve gevoelens van moeders ten opzichte van hun kind en de bij hem waargenomen veiligheid?

In het eerste vooronderzoek bleek dat meer waargenomen veiligheid wat vaker samengaat met werkend moederschap en een minder protectieve opvoedingsattitude. Verder zouden vaders

*Inmiddels zijn wij van mening dat de term 'Waargenomen Veiligheid' de voorkeur verdient boven de door ons in eerder onderzoek geïntroduceerde term 'Ervaren Veiligheid'.

die zich wat minder bemoeien met bepaalde pedagogische activiteiten (als knuffelen, stoeien, voorlezen) en wier vrouwen een grotere participatie van hun zijde aan de opvoeding niet zo sterk op prijs stellen, kinderen hebben met een grotere mate van waargenomen veiligheid. Ook leek het al dan niet bezoeken van crèches, e.d. door het kind niet samen te hangen met waargenomen veiligheid, terwijl er evenmin een verband bleek te bestaan tussen het aantal kortdurende separaties, bijvoorbeeld vanwege logeren, en de waargenomen veiligheid. In de navolgende paragrafen zullen we herhaaldelijk de overeenkomsten en verschillen in opzet, operationalisaties, analysemethoden en resultaten tussen de twee vooronderzoekingen bespreken.

2.2. De opzet van het onderzoek: onderzoeksgroep en variabelen

De onderzoeksgroep bestond uit 140 gezinnen, die op enkele gezinnen na (vier gezinnen, die in het eerste vooronderzoek tot de nonrespondenten behoorden, bleken nu wel bereid mee te doen) deel uitmaakten van de in het eerste vooronderzoek onderzochte groep van 166 gezinnen (Tavecchio en Van IJzendoorn, 1982a). Evenals bij het eerste vooronderzoek werden de voor de beantwoording van de in de vorige paragraaf gestelde vragen benodigde gegevens via een post-enquête bij deze gezinnen verzameld. De onderzoeksgroep is overigens op de geciteerde plaats uitgebreid beschreven, zodat we hier kunnen volstaan met enkele summie gegevens over *sociaal-economische status* (gemiddelde 4.6, standaardafwijking 1.3, op een schaal lopend van 'ongeschoolde arbeid' (1) tot hogere en academische beroepen' (6)), *geslacht* van het kind (61 meisjes, 77 jongetjes; van 2 kinderen ontbreken hierover de gegevens), en *leeftijd* van de betrokken kinderen (gemiddeld 26.7 maanden; standaardafwijking 8.2) in de nieuwe enigszins uitgedunde onderzoeksgroep. Het percentage nonrespons in deze tweede onderzoeksronde bij grotendeels dezelfde groep is opmerkelijk gering (18%). De kinderen zijn gemiddeld maar enkele maanden ouder dan de kinderen uit het eerste vooronderzoek, hoewel tussen het eerste en tweede onderzoek 18-20 maanden zijn verstreken; het gaat hier in de meeste gevallen (ruim 70%) om de broertjes of zusjes van de eerste groep kinderen. Bij de constructie van de variabelen is in dit tweede vooronderzoek een enigszins andere strategie toegepast dan in het eerste vooronderzoek. In plaats van de in het eerste onderzoek gevolgde procedure van item-selectie op basis van test-hertestgegevens is nu een optimale schalingsmethode (Gifi, 1981) toegepast op de belangrijkste variabelen, waarna een Cronbach's *alfa* als maat voor de betrouwbaarheid werd berekend. Dit resulteerde in aanmerkelijk betrouwbaardere schalen dan in het eerste onderzoek. Aangezien de optimale schalingsmethode, die naar een idee van o.a. Guttman (1951) door de Leidse vakgroep Datatheorie verder is ontwikkeld, nog relatief weinig toegepast wordt en van groot belang kan zijn bij het oplossen van het probleem van verantwoord meten van sociale verschijnselen (met name attitudes, schriftelijk gerapporteerde observaties

e.d.) op ordinaal of interval niveau, is in Appendix 2 een voorbeeld van deze schalingsmethode beschreven. Het betreft hier de in dit onderzoek gehanteerde 'afhankelijke' variabele 'Waargenomen Veiligheid'. Deze variabele is geconstrueerd op basis van 13 items (zie Appendix 1), waarmee moeders gevraagd werd aan te geven hoe angstig of veilig hun kind zich doorgaans voelt:

- a. in een onbekende omgeving,
- b. in de nabijheid van een onbekende persoon, en
- c. als het alleen gelaten wordt.

Dit zijn de drie elementen die ook in de 'Strange Situation' (Ainsworth et al., 1978) centraal staan, waarbij classificatie van kinderen in het laatstgenoemde geval vooral geschiedt op basis van hun gedrag (nabijheid zoeken, afweren, vermijden e.d.) na terugkeer van de gehechtheidspersoon. De in dit onderzoek gehanteerde schaal is in principe continu en operationaliseert slechts een dimensie van het construct 'gehechtheid', te weten waargenomen veiligheid in potentieel bedreigende situaties. De alfa-betrouwbaarheid van het optimaal geschaalde meetinstrument bedroeg .84 (10 items). De in dit onderzoek gebruikte 'onafhankelijke' variabelen ('predictoren') waren de volgende:

- Als indicatoren voor 'kwalitatieve dichtheid' werd gekozen voor:

1. 'Pedagogische betrokkenheid', gebaseerd op een schaal van Schneewind (1976) ($\alpha = .78$; 11 items). Een voorbeeld van een item luidt: 'Wat mijn kind doet, denkt en voelt, interesseert me meer dan alle andere dingen'.
2. 'Rolopvattingen', een nieuwe variabele geconstrueerd op basis van de schaal van Slade en Jenner (1978), operationaliseerde de opvatting over de maatschappelijke rol van vrouwen versus hun rol als huismoeder ($\alpha = .89$; 14 items). Voorbeelden van items zijn: 'Een goede moeder behoort thuis te zijn, als zij een kind van onder de 5 jaar heeft', en 'Een situatie waarin de vrouw werkt terwijl de man thuis blijft en voor de kinderen zorgt, kan ik mij heel wel indenken'.
- 3a. *Attitude ten aanzien van werkend moederschap*, waarover evenals in het eerste vooronderzoek een aparte vraag aan de moeders werd gesteld.
- 3b. *Attitude ten aanzien van korter werken van de vader*, die ook in het eerste vooronderzoek in de reeks onafhankelijke variabelen was ondergebracht.
- Als indicatoren voor 'kwantitatieve dichtheid' werd gekozen voor:
 1. 'Omgang niet-ouders', een somscore van het aantal uren dat het kind volgens de moeder gemiddeld per week in een crèche, bij burens, grootouders, oppas e.d. doorbracht.
 2. *Aantal nachten logeren*, duidelijk onderscheiden van de volgende variabele.
 3. *Aantal nachten ziekenhuisverblijf*, dat het kind na zijn geboorte om welke reden dan ook had meegemaakt.
 4. *Werkend moederschap*, een dichotome variabele waarmee slechts onderscheiden kan worden tussen (parttime of fulltime) werkend moederschap en fulltime huisvrouw-zijn.
 5. *Crèchebezoek*, het aantal malen per week dat een kind een

crèche of peuterzaal bezoekt. Ondanks overlap met 'Omgang niet-ouders' zijn deze twee laatstgenoemde variabelen toch in het vooronderzoek opgenomen omdat ze in het eerste vooronderzoek een rol als onafhankelijke variabele speelden.

6. *Taakvervulling*, waarmee geprobeerd werd de feitelijke inbreng van de vader in de opvoeding en verzorging van de kinderen, en in de huishouding nader te bepalen voor de betrokken moeders naar de taakverdeling met betrekking tot taken als voorlezen ('pedagogische activiteiten'), bedden opmaken ('vrouwelijke taakvervulling') en een band plakken ('mannelijke taakvervulling') te vragen. Een principale componentenanalyse liet zien dat inderdaad een drietal dimensies m.b.t. de verdeling van gezinstaken tussen man en vrouw kan worden onderscheiden, te weten 'vrouwelijke taakvervulling' ($\alpha = .80$; 8 items); 'pedagogische activiteiten' ($\alpha = .50$; 3 items); en 'mannelijke taakvervulling' ($\alpha = .59$; 4 items) (cf. Tavecchio en Van IJzendoorn, 1982b). Tenslotte werden evenals in het eerste vooronderzoek nog enkele variabelen van secundair belang geoperationaliseerd zoals 'ouderschapsmotivatie' ($\alpha = .75$; 11 items) en werden een paar vragen gesteld naar de frequentie van bepaald *strafgedrag* van moeders, dat volgens Bowlby van belang kan zijn voor het ontstaan van angstige gehechtheid ('straffen door het kind alleen te laten', 'door liefdesonthouding', en 'door een pak voor de broek').

2.3. Resultaten

Zoals gezegd hebben we in dit onderzoek geprobeerd nogmaals een beeld te krijgen van de mate waarin en de wijze waarop waargenomen veiligheid in potentieel bedreigende situaties samenhangt met een aantal hiervoor genoemde theoretisch en praktisch relevant geachte variabelen. Uitgaande van de globale verwachting dat een kwantitatieve en kwalitatieve verbreding van het opvoedingsmilieu de gevoelens van veiligheid bij jonge kinderen kan vergroten, is nagegaan in hoeverre middels indicatoren van een verbreding van het opvoedingsmilieu (zoals de deelname van andere volwassenen dan de moeders aan de opvoeding; een minder grote emotionele betrokkenheid van de ouders op het kind; etc.) groepen kinderen bij wie meer of juist minder veiligheid wordt waargenomen in bedreigende situaties van elkaar kunnen worden onderscheiden. Wij zijn er niet van uitgegaan dat de dichtheid van het opvoedingsmilieu de enige determinant zou zijn voor de gevoelens van angst of veiligheid van jonge kinderen in bedreigende situaties. Het eerste vooronderzoek heeft er geen twijfel over laten bestaan dat een 'verbreding' van het opvoedingsmilieu slechts een deelverklaring voor deze gevoelens van veiligheid kan geven. In dit tweede vooronderzoek hopen we met wat optimaler gemeten variabelen en via een andere statistische analyse - discriminantanalyse - laatstgenoemde globale verwachting nogmaals te bevestigen en zo mogelijk ook enigszins aan te scherpen. Dit vanuit het principe van de 'triangulatie': slechts een reeks onderzoekingen met ongeveer dezelfde vraagstellingen

maar min of meer verschillend van opzet en uitvoering kan enige zekerheid geven over de juistheid van de gekoesterde verwachtingen.

In dit tweede vooronderzoek is discriminantanalyse gebruikt om aan te tonen in hoeverre de genoemde indicatoren voor dichtheid van het opvoedingsmilieu in staat zijn een onderscheid te maken tussen kinderen die zich volgens de moeder in het aantal bedreigende situaties nogal angstig of integendeel juist nogal veilig voelen. Rekening houdend met de mogelijkheid dat tussen verschillende moeders lichte verschuivingen in referentiekader kunnen optreden zodat eenzelfde gedrag als angstig of juist als minder angstig kan worden beoordeeld, hebben we met name gefocust op verschillen tussen de ongeveer 25% kinderen die als nogal 'angstig' wordt beoordeeld en de 25% kinderen die juist als erg 'veilig' wordt beoordeeld. Deze twee groepen kinderen op de twee uiteinden van de schaal 'Waargenomen Veiligheid' zijn in ieder geval door de betrokken moeders heel duidelijk van elkaar onderscheiden, ook al zouden zich lichte verschuivingen in referentiekader hebben voorgedaan. Daarentegen zou de plaatsing van kinderen in de resterende middengroep weleens meer door toevallige verschuivingen in beoordelingscriteria van de moeders veroorzaakt kunnen zijn dan door reële verschillen in gedrag van deze kinderen in vergelijking tot de kinderen in één van de twee 'extreme' groepen. Discriminantanalyse op een gedichotomiseerde of getrichotomiseerde variabele 'Waargenomen Veiligheid' kan gekritiseerd worden vanwege het feit dat niet van alle aanwezige informatie over de precieze plaats van ieder kind op de schaal 'Waargenomen Veiligheid' gebruik gemaakt wordt, dit in tegenstelling tot de multi-pele regressietechniek die in het eerste vooronderzoek gehanteerd werd. Wij gaan er zoals gezegd hier echter van uit dat het verlies van informatie gecompenseerd wordt door de vermindering van het risico dat kinderen met dezelfde waargenomen veiligheid op verschillende schaalpunten terecht komen doordat hun ouders een enigszins verschillend referentiekader hebben van waaruit ze gedrag van hun kinderen beoordelen. Genoemde informatie zou dan tot 'ruis' bestempeld moeten worden. Overigens moet de discriminantanalyse in ons geval uitsluitend als een middel opgevat worden om tot een *beschrijving* van de verschillende groepen kinderen te komen. De techniek is hier beslist niet van voorspellende waarde en kan daarom niet als grondslag dienen voor indeling van kinderen die niet tot onze steekproef behoren in een bepaalde klasse van 'Waargenomen Veiligheid' op basis van hun scores op de discriminerende variabelen (vgl. Nunnally, 1978²; Kerlinger en Pedhazur, 1973).

De eerste discriminantanalyse* is op de drie groepen uitgevoerd ($\pm 25\%$ kinderen met overwegend veilige gevoelens, $\pm 25\%$ kinderen met overwegend angstige gevoelens in bedreigende situaties; en een middengroep, die de resterende 50% kinderen omvatte). De analyses zijn m.b.v. SPSS, versie 8.2 (Nie et al., 1975) uitgevoerd. De resultaten zijn in tabel 1 weergegeven. De resultaten van de discriminantanalyse op de drie groepen wijzen erop dat op basis van een vijftal variabelen in ieder geval een onderscheid kan worden gemaakt tussen de groep 'veili-

*De discriminantanalyses zijn hiërarchisch uitgevoerd, in die zin dat eerst achtergrondvariabelen als geslacht van het kind, zijn leeftijd en de sociaal-economische status van zijn ouders in de analyse zijn ingevoerd. Hiermee is als het ware statistisch gecontroleerd voor deze voor onze vraagstelling irrelevante factoren. Daarna zijn de zgn. endogene variabelen (indicatoren voor dichtheid, etc.) stapsgewijze ingevoerd zonder vooraf een volgorde te bepalen. In beide analyses zijn twee uitbijters geïdentificeerd, die verder buiten beschouwing zijn gelaten. Eén van de twee uitbijters was in beide gevallen dezelfde casus.

Tabel 1. Discriminantanalyse op de 'veilige' (n = 32), 'angstige' (n = 35) en 'midden'groep (n = 68).

			Gemiddelden			
	functie 1	Functie 2	'angstig'	'veilig'	'midden'	'totaal'
1. Omgang niet-ouders	.38 ¹	.29	6.0 ²	11.6	9.9	9.3
2. Mannelijke taakvervulling	.14	.80	6.6	7.4	7.9	7.4
3. Aantal nachten logeren	.64	-.28	6.9	14.4	6.9	8.6
4. Straffen door alleen laten	-.43	.08	3.7	3.4	3.6	3.6
5. Korter werken vader	-.42	.09	4.1	3.8	4.1	4.0
Eigenwaarde ³	.17	.07				
Canonische correlatie ³	.38	.25	.23 ⁴	-.68	.20 (Centroïde F1)	
Wilk's lambda ³	.80	.94	-.48 ⁴	.15	.18 (Centroïde F2)	
p	.002	.07				

Toelichting

- gestandaardiseerde canonische discriminantfunctiecoëfficiënten
- gemiddelden van de discriminerende variabelen in de drie groepen en in de totale groep
- informatie over het onderscheidend vermogen van de twee functies
- de twee canonische discriminantfuncties geëvalueerd op groeps-gemiddelden, c.q. centroïden.

ge' kinderen en de twee resterende groepen. Dit is het onderscheid dat door de eerste functie ($p = .002$) beschreven wordt, die ongeveer 14% variantie verklaart (de gekwadrateerde canonische correlatie is η^2). De tweede functie ($p = .07$, n.s.) beschrijft het onderscheid tussen de 'angstige' groep en de rest, maar verklaart slechts 6% van de variantie. De verschillen tussen de 'veilige' groep en de rest zijn de volgende: de 'veilige' groep wordt gekenmerkt door het feit dat de kinderen een groter aantal nachten buitenshuis doorbrengen, bijvoorbeeld vanwege logeren. Verder is er een lichte tendens bij deze groep constateerbaar dat de ouders de kinderen relatief wat vaker straffen door ze enige tijd alleen te laten. Tenslotte vinden de moeders in deze groep kinderen het iets minder belangrijk dan de overige moeders dat de vader in verband met de deelname aan de opvoeding wat korter zou gaan werken. De verschillen tussen de 'angstige' groep en de rest zijn de volgende: de angstige groep kinderen brengt minder tijd door bij andere volwassenen dan de eigen ouders (bij burens, kennissen, oppas, crèche-leidsters etc.). De moeders van 'angstige' kinderen zeggen wat vaker dan de overige moeders dat de taakverdeling m.b.t. de zgn. 'mannelijke' klussen relatief wat meer traditioneel is. In beide gevallen zijn de verschillen klein. Alleen de omgang met andere volwassenen dan de eigen ouders en het aantal nachten buitenshuis logeren (deze twee variabelen correleren niet significant met elkaar: $r = .12$, $p_2 = .15$) worden gekenmerkt door een relatief groot verschil in gemiddelden in de drie

groepen en deze variabelen zorgen dan ook voor een groot deel van het onderscheid tussen de 'veilige' groep versus de rest, en de 'angstige' groep versus de rest. De niet in de tabel opgenomen variabelen zijn niet in staat enigerlei bijdrage van betekenis aan het onderscheid tussen de drie groepen te leveren. Dat geldt bijvoorbeeld dus ook voor variabelen die in het eerste vooronderzoek een belangrijke rol speelden, te weten 'werkend moederschap', 'pedagogische betrokkenheid' en de taakverdeling tussen de ouders ten aanzien van 'pedagogische activiteiten'. De 'midden'groep blijkt zich niet apart te onderscheiden van de twee extreme groepen. Slechts de vergelijking van een extreme groep met de middengroep en de andere extreme groep levert enig resultaat op. Naar aanleiding van de resultaten van een recent uitgevoerd valideringsonderzoek, waarbij ook de variabele 'Waargenomen Veiligheid' betrokken was (Tavecchio et al., 1983) is echter nog een tweede discriminantanalyse uitgevoerd. Alvorens de resultaten van deze tweede analyse te bespreken volgt nu eerst een korte samenvatting van voornoemd valideringsonderzoek. In essentie wijzen de resultaten van dit onderzoek er op dat de schaal 'Waargenomen Veiligheid' vooral onderscheid maakt tussen het gedrag van kinderen die op basis van Ainsworth's 'Strange Situation' als B4 of C geclassificeerd worden en het gedrag van kinderen die tot de overige subgroepen behoren (A, en B1 t/m B3). De schaal lijkt geen onderscheid te maken tussen het schijnbaar onverstoorde, onaangedane gedrag zoals dat door de kinderen uit de A-groep in stressvolle omstandigheden wordt vertoond ('avoidant attachment') en gedrag waaruit vertrouwen in de gehechtheidspersoon blijkt, zoals dat in dergelijke situaties door de B1 t/m B3-kinderen wordt ten toon gespreid ('secure attachment'). De kinderen uit de 'borderline'-groep B4 en de C-groep (de laatsten aangeduid als 'ambivalent-resistent' gehecht) gedragen zich daarentegen erg verdrietig, onzeker, angstig, boos of juist erg passief in scheidingsituaties en dat zijn precies de situaties waarover 'Waargenomen Veiligheid' informatie verschaft. Van de 62 bij het valideringsonderzoek betrokken kinderen bleken er 13 tot deze 'B4/C-groep' te behoren; zoals gesteld scoorden zij significant lager (d.w.z. 'onveiliger') op de schaal 'Waargenomen Veiligheid'. Met het oog op de resultaten van dit valideringsonderzoek werd de tweede discriminantanalyse daarom uitgevoerd over de 25% laagst-scorenden op 'Waargenomen Veiligheid' versus de rest in de (op basis van het valideringsonderzoek plausibele) verwachting dat eerstgenoemde groep overwegend uit B4/C-kinderen zou bestaan en juist deze tweedeling de verschillen op Waargenomen Veiligheid zou maximaliseren. De hiërarchische discriminantanalyse op deze twee groepen (verder aangeduid als de 'B4/C-groep' en de 'rest') met dezelfde onafhankelijke variabelen is in tabel 2 weergegeven. De resultaten van deze tweede analyse bevestigen voor de eerste twee variabelen het beeld van de eerste analyse: de 'B4/C-groep' onderscheidt zich van de 'rest' onder meer door 'omgang met niet-ouders' en *mannelijke taakvervulling*. Kinderen uit de 'B4/C-groep' brengen aanmerkelijk minder uren door bij andere volwassenen dan hun eigen ouders dan de andere kinderen (zie tabel 2 onder 'gemiddelden').

Tabel 2. Discriminantanalyse op de 'B₄/C-groep' (n = 35) en de 'restgroep' (n = 100).

Ook lijkt de taakverdeling tussen de ouders bij eerstgenoemde groep ten aanzien van een aantal 'mannelijke' klussen wat traditioneler te zijn dan bij de 'rest'-groep (hoe lager de score op deze variabele, hoe geringer het aandeel van de vrouw in deze activiteiten). Van de overige discriminerende variabelen uit tabel 1 draagt geen enkele verder bij aan het onderscheid tussen deze groepen, hoewel het verschil in gemiddelde op 'aantal nachten buitenshuis' duidelijk in dezelfde richting wijst (6.7 voor 'B₄/C' versus 9.6 voor de 'rest').

Discriminerende variabelen	Gemiddelden			
	Functie 1	'B ₄ /C-groep'	'rest-groep'	totaal
1. Omgang niet-ouders	.60 ¹	6.0 ²	11.0	9.7
2. Mannelijke taakvervulling	.44	6.6	7.8	7.6
3. Betrokkenheid op opvoeding	.42	26.2	28.1	27.6
4. Pedagogische activiteiten	.29	9.1	9.4	9.3
Eigenwaarde ³	.11			
Canonische correlatie ³	.31	-.56 ⁴	.19 (Centroïde)	
Wilk's lambda ³	.90			
p	.009			

Voor toelichting, zie toelichting op tabel 1.

*Overigens wordt de interpretatie van de relatieve gewichten van de verschillende variabelen in de discriminantfunctie mede gesteund door de vergelijking van de 'gepoolde' binnengroepcorrelaties tussen de canonische discriminantfunctie en de discriminerende variabelen met elkaar; dit geldt zowel voor de eerste als de tweede analyse (cf. Klecka, 1980).

Interessanter is echter dat bij deze tweede analyse twee variabelen tot het onderscheid bijdragen die ook bij het eerste vooronderzoek een rol speelden, namelijk 'pedagogische betrokkenheid' en, in mindere mate, 'pedagogische activiteiten'. De gemiddelden op de eerstgenoemde variabele, een belangrijke indicator voor 'kwalitatieve dichtheid', laten zien dat de moeders van de 'B₄/C-groep' wat sterker emotioneel betrokken zijn op de opvoeding van hun kinderen dan de moeders van de 'rest' (hoe hoger de score op deze variabele, hoe 'relativerender' de opvoedingsattitude, vgl. Tavecchio en Van IJzendoorn, 1982a), een resultaat dat overeenstemt met dat uit het eerste vooronderzoek. Ook de gemiddelden op de tweede 'nieuwkomer', pedagogische activiteiten, wijzen op overeenstemming met eerder gevonden resultaten en duiden er op dat de vaders uit de 'B₄/C-groep' een wat actievere rol zouden spelen dan de vaders van de 'rest' (het gaat, zoals tabel 2 laat zien, in dit geval overigens om minieme verschillen).*

Het is duidelijk dat de resultaten van de tweede analyse, naast een gedeeltelijke bevestiging van het beeld uit de eerste analyse, tevens een gedeeltelijke ondersteuning betekenen voor het in het eerste vooronderzoek gevonden patroon. In de volgende paragraaf wordt nader op de hierboven gerapporteerde bevindingen ingegaan.

2.4. Discussie

In een grootschalig survey-onderzoek is het niet mogelijk een nauwkeurige beschrijving te maken van de samenhangen tussen de hiervoor beschreven theoretisch en praktisch relevante constructen en waargenomen veiligheid in potentieel bedreigende situaties. De globale onderzoeksvraag naar het verband tussen een kwantitatieve en kwalitatieve verbreding van het opvoedingsmilieu en waargenomen veiligheid kan slechts zeer voorlopig beantwoord worden. Vergelijking van resultaten van het eerste en het tweede vooronderzoek laat echter zien dat het merendeel van de gevonden samenhangen bestand lijkt te zijn tegen variaties in onderzoekszopzet en data-analysemethoden. Overigens is in dit tweede vooronderzoek een aantal variabelen zonder twijfel nauwkeuriger gemeten dan in het eerste vooronderzoek. Zo is de meting van de afhankelijke variabele, 'Waargenomen Veiligheid' aanmerkelijk betrouwbaarder geschied. Ook zijn diverse onafhankelijke variabelen wat meer gedifferentieerd geoperationaliseerd. We hebben bijvoorbeeld in dit vooronderzoek de variabele 'aantal nachten buitenshuis' onderscheiden naar 'aantal nachten logeren' en 'aantal nachten ziekenhuisverblijf'; vanuit de globale onderzoekshypothese zou logeren een gunstige verbreding van het opvoedingsmilieu betekenen, terwijl ziekenhuisverblijf zoals bekend soms een nogal negatieve invloed op de 'Waargenomen Veiligheid' van jonge kinderen kan uitoefenen (Löschenkohl, 1981). Een belangrijke differentiatie is voorts toegepast op de variabele 'werkend moederschap', die in het eerste vooronderzoek dienst deed als indicator van kwantitatieve dichtheid. Dit construct is nu veel directer geoperationaliseerd door de variabele 'aantal uren omgang met anderen dan de eigen ouders'. De vroegere dichotome variabele 'werkend moederschap', die geen onderscheid toestond tussen diverse vormen van part-time en full-time werkend moederschap en ook geen indicatie vormde van de mate waarin moeders hun tijd met niet-betaalde activiteiten buitenshuis vullen, is aangevuld met een continue variabele die aangeeft hoeveel tijd het kind spendeert aan interacties met anderen dan de eigen ouders. Tenslotte is de attitude t.a.v. het werkend moederschap, of breder geformuleerd: de maatschappelijke rol van de vrouw in vergelijking tot haar rol als huisvrouw en moeder beter geoperationaliseerd met een hiertoe speciaal gevalideerde schaal (Hubbard, Van IJzendoorn en Tavecchio, 1982). Naast betrouwbaardere en meer gedifferentieerde metingen van de verschillende variabelen is in dit tweede vooronderzoek tevens een andere analysemethode toegepast - discriminantanalyse - waarbij rekening werd gehouden met mogelijkerwijze optredende lichte verschuivingen in referentiekader tussen de verschillende moeders bij de beoordeling van het gedrag en de gevoelens van hun kinderen in potentieel bedreigende situaties. We kunnen meer zekerheid hebben over de juistheid van een indeling van kinderen in van elkaar te onderscheiden groepen, dan over de correctheid van de plaats van ieder kind op een continue schaal. Verder is de uitgevoerde discriminantanalyse minder afhankelijk gemaakt van vooronderstellingen m.b.t. het model van hiërarchische relaties tussen de verschillende onaf-

hankelijke variabelen, zoals gepresenteerd in het eerste vooronderzoek.

In dit onderzoek is slechts van een hiërarchische, i.c. causale relatie uitgegaan tussen enerzijds de drie achtergrondvariabelen – geslacht, leeftijd en SES – en anderzijds de overige variabelen, waartussen voor de analyse geen hiërarchie verondersteld werd.

Het tweede vooronderzoek wordt kortom gekenmerkt door gedifferentieerder en betrouwbaarder gemeten variabelen en door een minder van theoretische vooronderstellingen en verschuivingen in referentiekader afhankelijke opzet en analyse. Dat heeft natuurlijk gevolgen voor de resultaten die dan ook niet op alle punten met de resultaten van het eerste vooronderzoek convergeren.

In het eerste vooronderzoek bleek 'pedagogische betrokkenheid' als indicator van 'kwalitatieve dichtheid' in de verwachte richting met waargenomen veiligheid samen te hangen: meer protectieve ouders signaleerden bij hun kind wat meer angst in potentieel bedreigende situaties. Afgezien van de vraag naar oorzaak en gevolg in een dergelijke samenhang, werd dit resultaat als een eerste bevestiging van de theoretische verwachting beschouwd.

Ook in dit onderzoek bleek 'pedagogische betrokkenheid' in de verwachte richting te differentiëren tussen de 'B4/C-groep' en de 'rest', hoewel het verschil in de gemiddelden van de twee groepen betrekkelijk gering genoemd moet worden. Men kan vermoeden dat een meer overtuigend resultaat met een meer valide, betrouwbare en meer directe meetmethode (i.c. observatie) behaald kan worden. In dat geval zou tevens de kloof tussen attitude en gedrag overbrugd kunnen worden. In overeenstemming met de resultaten uit het eerste vooronderzoek kon ook nu enige samenhang tussen de *taakverdeling* i.v.m. *pedagogische activiteiten* en 'waargenomen veiligheid' worden vastgesteld, in die zin dat een wat geringere inbreng van de vader op het vlak van voorlezen, stoeien e.d. samenging met een wat grotere waargenomen veiligheid. In dit onderzoek bleek overigens ook een tweede indicator voor de taakverdeling in het gezin van belang, namelijk de verdeling van wat men doorgaans als 'mannelijke' klussen beschouwt, zoals een band plakken, een stop verwisselen e.d. Een minder traditionele taakverdeling op dit punt bleek samen te hangen met meer waargenomen veiligheid, hoewel ook deze samenhang zwak genoemd moet worden. Uit de discriminantanalyse op de drie groepen kwam tevens nog naar voren dat de attitude ten opzichte van *korter werken van de man* ten behoeve van zijn bijdrage aan de opvoeding op vergelijkbare wijze de 'veilige' groep van de twee overige groepen onderscheidt als in het eerste vooronderzoek het geval was. Ook nu speelt deze variabele een uiterst bescheiden rol, die verder ook niet erg goed interpreteerbaar is. Moeders van de 'veilige groep' zeggen iets minder prijs te stellen op korter werken van de vader, zodat hij een grotere inbreng kan hebben op de opvoeding. Twee verklaringen zijn mogelijk: wellicht participeert de vader in deze gezinnen naar het oordeel van de moeder al erg actief aan de opvoeding; of de betreffende moeders menen dat de uitspraak van Parke juist is, namelijk

dat 'meer' inbreng in dit geval geen 'betere' inbreng hoeft te betekenen en zelfs een bedreiging voor het bevredigend geachte evenwicht tussen vader en moeder zou kunnen inhouden (Parke, 1979).

Uit de analyse op de drie groepen bleek verder, en dit in tegenstelling tot het vorige onderzoek, dat het *strafgedrag* van de ouders een bijdrage leverde aan het onderscheid tussen de 'veilige' en 'angstige' groep. Hoewel de ouders over de gehele linie relatief zelden zeggen te straffen door het kind even alleen te laten in een ander vertrek, bleek dat de ouders van de 'veilige' groep dit naar hun eigen oordeel iets vaker doen dan de ouders van de 'angstige' groep. Dit lijkt volledig in tegenspraak met Bowlby's theorie dat straffen door (dreiging met) separatie kinderen juist onzekerder maakt over de toegankelijkheid van hun ouders in tijden van nood, en daarmee dus angstige gehechtheid bevordert. Alvorens echter het bowlbyaans interpretatiekader ontoereikend te verklaren voor dit resultaat, is het goed te wijzen op de relatief geringe spreiding van antwoorden op de vraag naar de frequentie van dit type strafgedrag. Er wordt blijkbaar over het algemeen zelden gestraft door kinderen een ogenblik alleen te laten. Misschien gebeurt het wel bijna uitsluitend bij kinderen die tegen dergelijke straffen opgewassen zijn, d.w.z. bij veilig gehechte kinderen. Daarbij komt nog dat op basis van de vragenlijstmethode juist in dit geval geen definitief oordeel geveld kan worden. De rapportage van strafgedrag immers zou als gevolg van moderne sociale taboes sterk onderhevig kunnen zijn aan de tendens sociaal wenselijke antwoorden te formuleren en daarmee de weleens pijnlijke werkelijkheid te verdoezelen. Zo veronderstelt Bowlby dat met name dreiging met separatie een even wijd verbreid als sterk verzwegen strafmaatregel vormt. Dergelijk gedrag laat zich overigens eveneens uiterst moeizaam via andere methoden zoals observatie operationaliseren, omdat ook dan de aanwezigheid van de onderzoeker of het onderzoeksinstrument (video bijvoorbeeld) sociaal onwenselijke gedragingen zal onderdrukken. Hier ligt een even interessant als methodisch moeilijk probleem.

Aanmerkelijk belangrijker is echter dat ook in dit vooronderzoek een bevestiging kon worden verkregen van ons vermoeden dat 'kwantitatieve dichtheid' samenhangt met waargenomen veiligheid. Hoewel de variabele '*werkend moederschap*' niet meer terugkeert in de discriminantfuncties blijkt de meer gedifferentieerde en in dezelfde richting wijzende variabele '*omgang met anderen dan de eigen ouders*' in beide analyses een duidelijke rol te spelen in het onderscheid tussen de diverse groepen. Ook de tweede indicator voor 'kwantitatieve dichtheid', namelijk '*aantal nachten logeren*' blijkt nu 'althans bij de analyse op drie groepen in de verwachte richting te differentiëren tussen de groepen, dit in tegenstelling tot het eerste vooronderzoek waarin de variabele 'aantal nachten buitenshuis' weliswaar geen rol van betekenis speelde maar toen ook *ziekenhuisverblijf* omvatte. Deze resultaten convergeren dus met de eerder gevonden samenhang tussen 'werkend moederschap' als indicator van 'kwantitatieve dichtheid' en 'waargenomen veiligheid', ondanks het feit dat sprake is van hier en daar forse divergenties in onderzoekszopzet, operationalisaties en analysemethoden. Het be-

* Het zal duidelijk zijn dat de begrippen 'harde' en 'zachte' methoden hier enigszins onconventioneel gehanteerd worden.

treft hier tevens variabelen die 'hard' genoemd kunnen worden, in die zin dat niet om opinies, attitudes of observaties van gecompliceerd gedrag werd gevraagd; de ouders hoefden slechts een relatief simpel optelsommetje te maken van het aantal uren dat hun kind onder de hoede van andere opvoeders verblijft en van het aantal nachten logeren. Zelfs meting via een 'zachte' methode als de vragenlijst kan bij dit soort harde variabelen geen al te grove vertekeningen opleveren, zo vermoeden we. Daarentegen kan worden verondersteld dat onderzoeksresultaten onder divergerende onderzoeksomstandigheden minder stabiel zijn, wanneer 'zachte' variabelen op een 'zachte' manier geoperationaliseerd worden.*

Het principe van de 'triangulatie' waarin slechts op basis van een reeks divergerende onderzoeken naar dezelfde problemen aan convergerende resultaten enige waarde wordt toegekend, kan voorkomen dat onderzoeksartefacten een 'werkelijkheid' met elkaar verward worden. Het is daarom nog prematuur op basis van het hier gerapporteerde onderzoek definitieve conclusies over de relatie tussen kwantitatieve en kwalitatieve dichtheid, en waargenomen veiligheid te trekken. Met name de deelprojecten over werkend moederschap (zie Goossens, 1982) en over de rol van de vader in de opvoeding van jonge kinderen (zie Vergeer en Van IJzendoorn, 1981) waarin van observatiemethoden gebruik gemaakt wordt, zullen hierover wellicht meer uitsluitsel kunnen geven.

2.5. Conclusie

De vraag naar de relatie tussen dichtheid van het opvoedingsmilieu en 'Waargenomen Veiligheid' van jonge kinderen is ook in dit tweede vooronderzoek niet afdoende beantwoord. Toch is er duidelijk sprake van convergentie in de resultaten uit beide vooronderzoeken. De eerder gevonden relatie tussen 'kwalitatieve dichtheid' en waargenomen veiligheid kon, althans in één analyse, wederom worden aangetroffen. Ook de in het eerste vooronderzoek gevonden samenhang tussen 'kwantitatieve dichtheid' en waargenomen veiligheid kon opnieuw worden aangetoond. De indicaties voor laatstgenoemde samenhang waren echter talrijker en duidelijker aanwezig. Hieruit komt naar voren dat een *kwantitatieve verbreding van het opvoedingsmilieu wat vaker blijkt samen te gaan met een grotere mate van waargenomen veiligheid van het kind in potentieel bedreigende situaties*, een bevestiging van wat al eerder werd vastgesteld. Hier dient echter onmiddellijk aan te worden toegevoegd dat de discriminerende variabelen die zich in beide discriminantanalyses aandien slechts een relatief gering deel van de variantie van het verschil tussen de diverse groepen konden verklaren (analyse 1: 14%; analyse 2: een kleine 10%), óók een bevestiging van het beeld uit het eerste vooronderzoek. De samenhangen zijn dus niet sterk en zeggen ook weinig over de wijze waarop ouders en kinderen een verbreding van het opvoedingsmilieu ervaren. De constatering dat relaties van kinderen met anderen dan de eigen ouders niet hoeven te resulteren in minder waargenomen veiligheid bij het kind, geeft wel aan dat een exclusieve moeder-kindband geen noodzakelijke voorwaarde voor een veilige

Dr. L. W. C. Tavecchio
Rijksuniversiteit Leiden
Vakgroep Wijsgerige en Em-
pirische Pedagogiek
Schuttersveld 9
23 16 xg Leiden

gehechtheidsontwikkeling is. Het geeft echter nog geen kijkje achter de schermen van een dergelijke kwantitatieve verbreding van het opvoedingsmilieu. Belangrijker dan de puur kwantitatieve tijdsduur zijn de aard en de kwaliteit van de relatie(s) van het kind met de verschillende personen buiten het gezin. De wijze waarop het kind contacten met de crèche, de oppas, buren of grootouders beleeft blijft ongewis zolang 'zachte' methoden worden ingezet om dergelijke 'zachte' gegevens te verzamelen.

Literatuur

- Ainsworth, M. D. S., *Infancy in Uganda: Infant care and the growth of attachment*. Baltimore: The John Hopkins Press, 1976.
- Ainsworth, M. D. S., M. C. Blehar, E. Waters en S. Wall, *Patterns of attachment. A psychological study of the strange situation*. Hillsdale (N.J.): Erlbaum, 1978.
- Berg, J. H. van den, *Dubieuze liefde in de omgang met het kind*. Nijkerk: Callenbach, 1978^a.
- Bowlby, J., *Attachment and loss, Volume I: Attachment*. Harmondsworth: Penguin Books 1971.
- Bowlby, J., *Attachment and loss, Volume II: Separation: Anxiety and Anger*. Harmondsworth: Penguin Books 1975.
- Bowlby, J., *Attachment and loss, Volume III: Loss: Sadness and depression*. London: The Hogarth Press 1980.
- Bowlby, J., *The making and breaking of affectional bonds*. London: Tavistock Publications, 1979. Ned.ed. *Verbondenheid*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1983.
- Gifi, A., *Non-linear multivariate analysis*. Leiden, the Netherlands: Department of Data Theory, University of Leiden, 1981a.
- Gifi, A., *Homals users guide*. Leiden, the Netherlands: Department of Data Theory, University of Leiden, 1981b.
- Goossens, F. A., *Werkende moeders en attachment*. Kanttekeningen bij een debat, *Psychologie en maatschappij*, 1982, 18, in druk.
- Guttman, L., The principal components of scale analysis. In: S. A. Stouffer (ed.), *Measurement and prediction*. Princeton (N.J.): Princeton University Press 1950.
- Hubbard, F. O. A., M. H. van IJzendoorn en L. W. C. Tavecchio, Validation of a questionnaire measuring attitudes to females' social roles for a Dutch population, *Psychological Reports*, 1982, 51, 491-498.
- Kagan, J., R. B. Kearsley en P. R. Zelazo, *Infancy: Its place in human development*. Cambridge: Harvard University Press, 1978.
- Kerlinger, F. N. en E. J. Pedhazur, *Multiple regression in behavioral research*. New York etc.: Holt, Rinehart and Winston 1973.
- Klecka, W. R., *Discriminant analysis*. Sage University paper series on quantitative applications in the social sciences 07-019. Beverly Hills and London: Sage Publications 1980.
- Löschenkohl, E., *Umweltbewältigung bei Kindern im Krankenhaus. Ein intergratives, teilweise verifiziertes kognitives Modell auf der Basis einer Theorie der Bindung und der Angst vor neuen Situationen*, *Psychologie der Erziehung und des Unterrichts*, 1981, 28, 161-174.
- Nie, N. H., C. H. Hull, J. G. Jenkins, K. Steinbrenner en D. H. Bent, *S.P.S.S., Statistical Package for the Social Sciences*. New York: McGraw-Hill, 1975².

- Nunnally, J. C., *Psychometric theory*. New York etc.: McGraw-Hill 1978².
- Parke, R. D., Perspective on father-infant interaction, in: J. D. Osofsky (ed.), *Handbook of infant development*, New York: Wiley 1979.
- Rutter, M., Maternal deprivation, 1972-1978: New findings, news concepts new approaches, *Child Development*, 1979, 50, 283-305.
- Schaffer, H. R. en P. E. Emerson, The development of social attachments in infancy. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 1964, 29 (3).
- Schneewind, K. A. en A. Engfer, *Der F.S.E.: ein Fragebogen zur Erfassung selbstperzipierter elterlicher Erziehungseinstellungen. Arbeitsbericht 9 des EKB-Projektes*, Trier: Universität von Trier 1976.
- Slade, P. en F. A. Jenner, Questionnaire measuring attitudes to female social roles, *Psychological Reports*, 1978, 43, 351-354.
- Smith, P. K., Shared care of young children: alternative models to monotropism, *Merril Palmer Quarterly*, 1980, 26, 371-389.
- Stern, D., *The first relationship: infant and mother*. London: Fontana/Open Books 1977.
- Tavecchio, L. W. C. en M. H. van IJzendoorn, Dichtheid van het opvoedingsmilieu en attachment: een vooronderzoek, *Pedagogische Studiën*, 1982a, 59, 1-15.
- Tavecchio, L. W. C. en M. H. van IJzendoorn, Taakverdeling bij ouders van jonge kinderen: een onderzoek naar man-vrouw verschillen in het hedendaagse gezin, *Bevolking en Gezin*, 1982b, 1, 19-48.
- Tavecchio, L. W. C., M. H. van IJzendoorn, F. A. Goossens en M. M. Vergeer, *Initiatief tot validering van aspecten uit de Bowlby-Ainsworth-attachmenttheorie: De 'Strange Situation' vergeleken met 'Waargenomen Veiligheid'*, Congresboek N.I.P.-congres, 1983.
- Vergeer, M. en M. H. van IJzendoorn, Naar een symmetrisch gezin. De rol van de vader in de gehechtheidsontwikkeling van het jonge kind, *Psychologie en maatschappij*, 1981, 16, 340-365.
- IJzendoorn, M. H. van, Operationaliseringsproblemen bij onderzoek naar de affectieve relatie tussen ouders en kind, *Pedagogische Studiën*, 1979, 56, 358-368.
- IJzendoorn, M. H. van, R. van der Veer en F. A. Goossens, *Kritische psychologie. Drie stromingen*. Baarn: Basisboeken Ambo, 1981.
- IJzendoorn, M. H. van, L. W. C. Tavecchio, F. A. Goossens, en M. M. Vergeer, *Opvoeden in geborgenheid. Een kritische analyse van Bowlby's attachmenttheorie*. Deventer, Van Loghum Slaterus, 1982.

Appendix I

De 'Waargenomen Veiligheid'schaal

1. Stelt u zich voor, dat u met uw echtgeno(o)te een paar dagen op vakantie gaat. Uw kind logeert deze paar dagen bij kennissen. Zou uw kind heimwee naar u hebben of niet?	1 = helemaal geen heimwee 2 = een beetje heimwee 3 = vrij veel heimwee 4 = erg veel heimwee
2. Kunt u aangeven hoe bang uw kind doorgaans is voor alleen zijn?	1 = heel erg bang 2 = tamelijk bang 3 = een beetje bang 4 = helemaal niet bang

* Deze items werden verwijderd naar aanleiding van een analyse m.b.t. de interne consistentie van de 13 items (Appendix 2).

3. Hoe bang is uw kind door- gaans in een voor hem onbe- kende omgeving?	1 = heel erg bang 2 = tamelijk bang 3 = een beetje bang 4 = helemaal niet bang
4*. Hoe onverschillig is uw kind als u terugkomt na een half uurtje te zijn weggeweest?	1 = erg onverschillig 2 = tamelijk onverschillig 3 = een beetje onverschillig 4 = helemaal niet onverschillig
5*. Hoe onverschillig is uw kind als u terugkomt na een paar uur te zijn weggeweest?	1 = erg onverschillig 2 = tamelijk onverschillig 3 = een beetje onverschillig 4 = helemaal niet onverschillig
6*. Hoe onverschillig is uw kind als u terugkomt na een dagje te zijn weggeweest?	1 = erg onverschillig 2 = tamelijk onverschillig 3 = een beetje onverschillig 4 = helemaal niet onverschillig
7. Beweegt uw kind zich vrij in vreemde omgeving?	1 = heel vrij 2 = tamelijk vrij 3 = niet zo vrij 4 = helemaal niet vrij
8. Hoe onplezierig vindt uw kind het een half uurtje alleen ge- laten te worden in een voor hem onbekende omgeving?	1 = heel erg onplezierig 2 = tamelijk onplezierig 3 = maakt hem niets uit 4 = niet zo onplezierig 5 = helemaal niet onplezierig
9. Hoe verlegen is uw kind door- gaans voor onbekende perso- nen, die bij u thuis op bezoek komen?	1 = helemaal niet verlegen 2 = niet zo verlegen 3 = tamelijk verlegen 4 = heel erg verlegen
10. Hoe snel voelt uw kind zich doorgaans op z'n gemak als een onbekende bij u op be- zoek is.	1 = direct 2 = na 5 minuten 3 = na een kwartier 4 = na een uur 5 = helemaal niet
11. Hoe prettig vindt uw kind het om een half uurtje alleen ge- laten te worden met een voor hem onbekende bezoeker?	1 = erg prettig 2 = tamelijk prettig 3 = maakt hem niets uit 4 = niet zo prettig 5 = helemaal niet prettig
12. Kind in huiskamer/ moeder in keuken/ deur tussen keuken en huiskamer gesloten. Zou uw kind proberen naar u toe te komen, of door huilen, roe- pen e.d. uw aandacht probe- ren te trekken?	1 = heel vaak 2 = tamelijk vaak 3 = soms 4 = (bijna) nooit
13. Hoe vaak is uw kind bang?	1 = heel vaak 2 = tamelijk vaak 3 = soms 4 = (bijna) nooit

Het construct 'waargenomen veiligheid' werd in eerste instantie d.m.v. 13 items multipel geoperationaliseerd. Om tot een psychometrisch onderbouwde schaal te komen werd een andere strategie toegepast dan in het eerste vooronderzoek. In laatstgenoemd onderzoek vond een eerste selectie van items plaats door te kijken naar de stabiliteit van elke item d.m.v. test-herstestanalyse. De geselecteerde items werden verder middels Cronbach's geëvalueerd op interne consistentie.

In dit onderzoek is als eerste stap een homogeniteitsanalyse uitgevoerd op de verzameling van 13 items, waardoor meer zicht werd verkregen op de interne structuur o.g.v. de antwoordpatronen in de steekproef. De als nominaal opgevatte antwoordcategorieën worden hierbij naar een idee van o.a. Guttman (1951) zodanig geschaald, dat de gemiddelde item-totaalcorrelatie gemaximaliseerd wordt (Gifi, 1981). Inspectie van de aldus toegekende optimale schaalgewichten (verder aan te duiden met categoriekwantificaties) biedt de mogelijkheid om middels hercoderingen van de apriori toegekende simpele schaalgewichten, de beoogde homogeniteit beter te benaderen. Categoriekwantificaties van items, die echt niet passen in een homogene itemconfiguratie, gedragen zich verre van monotoon.

Tabel 3. Resultaten homogeniteitsanalyse en principale componentenanalyse.

* De principale componentenanalyse op de itemset nadat de homogeniteitsanalyse was uitgevoerd.

Item	Categorie Kwantificaties					Marginale frequentie- verdeling (n = 140)					PCA*	
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	Factor I	Factor II
1	-1.1	-0.5	0.1	0.7		18	18	76	28		.55	.12
2	-1.3	-0.8	-0.1	0.6		9	17	64	50		.58	-.20
3	-1.6	-1.4	-0.1	0.8		2	15	79	44		.65	-.15
4	-0.1	-0.4	0.6	0.8		73	30	31	6		.40	.70
5	-0.2	-0.1	0.7	1.9		89	26	23	2		.40	.82
6	-0.1	0.2	0.8	1.9		110	20	8	2		.34	.76
7	-1.8	-1.1	0.1	1.0		2	30	80	28		.70	-.19
8	-1.1	-0.2	1.2	0.9	1.1	29	67	20	21	3	.79	.06
9	-1.5	-0.7	0.2	0.9		8	38	61	33		.69	-.33
10	0.0	-1.1	-0.7	0.3	0.8	0	11	43	61	25	.64	-.35
11	-1.0	-0.2	1.2	1.0	0.0	30	71	33	6	0	.78	-.00
12	-0.4	-0.1	0.2	1.2		34	51	47	8		.35	.01
13	0.0	-1.3	-0.2	0.6		0	8	83	49		.48	-.37

In tabel 3 zijn de categoriekwantificatie o.g.v. een primals analyse op de 13 items weergegeven. De volgende hercoderingen werden uitgevoerd: item 4 (2 = 1); item 8 (3 = 4) (5 = 4); item 10 (2 = 1) (3 = 2) (4 = 3) (5 = 4); item 11 (5 = 4) (3 = 4).

Vervolgens werd een 2-factoriële principale componentenanalyse uitgevoerd op de 13 items. De items 4, 5 en 6 laden substantieel hoger op de tweede dimensie. Gezien de 2-factoriële structuur komen de 10 items die op de eerste dimensie laden in aanmerking voor de schaal 'waargenomen veiligheid'. De betrouwbaarheid van deze schaal, berekend met Cronbach's α is .84.